

ZESZYTY NAUKOWE UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO

Prace Historyczne 141, z. 3 (2014), s. 719–742

doi:10.4467/20844069PH.14.035.2763

www.ejournals.eu/Prace-Historyczne

URZĄD BEZPIECZEŃSTWA I LUDOWE WOJSKO POLSKIE WOBEC PODZIEMIA NIEPODLEGŁOŚCIOWEGO NA TERENIE POWIATU PRZEWORSKIEGO W LATACH 1944–1947

Arkadiusz Machniak

Wojsko Polskie

ABSTRACT

OFFICE OF PUBLIC SECURITY AND POLISH PEOPLE'S ARMY IN RELATION TO THE UNDERGROUND INDEPENDENCE MOVEMENT IN THE PRZEWORSK POWIAT 1944–1947

The Poviats Office of Public Security in Przeworsk, whose later organizations and methods of work were modelled after the Soviet solutions, was established in the autumn of 1944. It became an instrument allowing the communist circles gathered in the Polish Workers' Party (PWP) to seize control of the poviats, which took place in stages from 1944 until 1947. This would not be possible had it not been for armed assistance of the Red Army and units of the Polish People's Army.

The elimination of the underground independence movement in the poviats took place with the use of operation methods practised by the security services in the whole Poland. The army was used to carry out military actions, arrest suspects, convoy the resettled Ukrainians etc.

An analysis of the operations carried out by the Office of Security and Polish People's Army indicates that only with their help was PWP able to assume power in the region. Using psychological and physical terror on the poviats community, a system hostile to national traditions was imposed. It effectively enslaved the inhabitants in the following years.

Key words: underground independence movement, Przeworsk poviats, National Armed Force, Home Army, repressive apparatus

Słowa kluczowe: podziemie niepodległościowe, powiat przeworski, Narodowe Siły Zbrojne, Armia Krajowa, aparat represji

Podziemie antykomunistyczne w Polsce było bezpośrednią kontynuacją organizacyjną i ideową konspiracji z okresu drugiej wojny światowej. W historiografii rozpowszechniony jest podział na „antykomunistyczne” („antysowieckie”) oraz „antynazistowskie” („antyniemieckie”), jednak w większości przypadków kryterium tego podziału nie są założenia programowe, ale chronologia i geografia. Z tego powodu

podziemie działające w latach 1941–1944 uznawane jest za antyniemieckie, a późniejsze za antykomunistyczne¹.

Autor w ramach niniejszego tekstu podejmie się trudu, aby ukazać, w jakim zakresie władza komunistyczna wykorzystwała organy bezpieczeństwa i jednostki Ludowego Wojska Polskiego (jednostki LWP) działające na terenie powiatu przeworskiego jako instrumenty umożliwiające zaprowadzenie nowego ładu politycznego. Opisując działalność jednostek wojskowych w powiecie przeworskim, należy utożsamiać te struktury z wojskiem, które nadszły wraz z Armią Czerwoną (ACz), a którego powstanie związane było z procesem formułowania 1 Dywizji Piechoty w obozie wojskowym w Sielcach nad rzeką Oka. Autor w ramach tekstu zamierza operować pojęciem „jednostki LWP” – w tym kontekście interpretowane jako formacje z rodowodem przedstawionym powyżej.

Opisując z kolei podziemie niepodległościowe, autor ma w zamyśle ukazanie tych struktur militarnych, które były związane z legalnie działającym rządem polskim w Londynie oraz jego zbrojnym przedstawicielstwem na terenach okupowanych, a następnie „wyzwalanych” przez ACz – to jest Armią Krajową (AK) oraz organizacjami powstałymi po jej rozwiązaniu.

Najbardziej wpływowy i najliczniejszy nurt podziemia niepodległościowego stanowiły podlegające rządowi RP na uchodźstwie agendy Polskiego Państwa Podziemnego. Tworzyła je cała gama partii, ruchów i środowisk społecznych, których przedstawiciele wchodziłi w skład podziemnej reprezentacji politycznej, a także konspiracyjny aparat administracyjny – Delegatura Rządu oraz najliczniejsza i ciesząca się największym uznaniem społecznym AK. Kadrom tej ostatniej w procesie kształtowania się konspiracji antysowieckiej przypadła w udziale rola szczególna².

Nadejściu ACz, która z polecenia władz radzieckich miała wkraczać na obce terytorium, towarzyszyły mieszane uczucia. Oczekiwali jej zarówno ci, którzy darzyli ją sympatią, jak i ci, którzy tego uczucia nie podzielali³. Wkraczającą ACz ludność Rzeszowszczyzny powitała przychylnie, lecz z dużą rezerwą. Choć armia ta wypędzała z zajmowanych terenów zniechęconego okupanta hitlerowskiego, to jednak nikt nie wiedział, co ona przynosi, a przeczucia nie były najlepsze. Dnia 18 sierpnia 1944 roku powiatowy delegat rządu w Rzeszowie raportował do delegata krajowego: „(...) w dniu 1 VII wkroczyli do Rzeszowa Bolszewicy. Ludność nie okazywała entuzjazmu, jednak ustosunkowała się przychylnie do żołnierza sowieckiego. Żołnierz ustosunkowuje się do ludności pozytywnie”⁴.

Komuniści polscy działający podczas drugiej wojny światowej na terenie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR) mieli poparcie Józefa Stalina i przy pomocy ACz oraz radzieckich cywilnych i wojskowych organów bezpieczeń-

¹ *Aparat represji a opór społeczny wobec systemu komunistycznego w Polsce i na Litwie w latach 1944–1956*, red. P. Niwiński, Warszawa 2005, s. 13.

² *Ibidem*, s. 14.

³ S. Dobosz, *Przemiany polityczno-społeczne w Małopolsce Środkowej w latach 1944–1950*, Rzeszów 1990, s. 14.

⁴ J. Łopuski, *Losy Armii Krajowej na Rzeszowszczyźnie sierpień–grudzień 1944*, Warszawa 1990, s. 69.

stwa publicznego podjęli starania mające na celu przejęcie w najbliższym czasie władzy w Polsce. Do realizacji tego celu wykorzystano zarówno jednostki LWP, jak i zorganizowane ponad rok później i podporządkowane komunistom polskim rodzime struktury bezpieczeństwa.

Zasadne jest przedstawienie w krótkim ujęciu procesu powstawania struktur bezpieczeństwa działających m.in. na terenie powiatu przeworskiego, oraz dyslokacji współdziałających z cywilnym aparatem represji jednostek LWP.

Organizowanie struktur Resortu Bezpieczeństwa Publicznego (RBP) PKWN rozpoczął Stanisław Radkiewicz 1 sierpnia 1944 roku, trzy dni po swoim przybyciu do Lublina. Utworzono wówczas trzy pierwsze jednostki: Wydział Operacyjny (kontrwywiad), na czele którego stanął Roman Romkowski, Wydział Personalny, którym zarządzał sowiecki oficer, mjr Mikołaj Orechwa, oraz sekretariat, kierowany przez Juliana Konara. W terenie trzonem przyszłych kadr „ludowego” bezpieczeństwa mieli być partyzanci Armii Ludowej (AL) oraz przede wszystkim absolwenci Szkoły NKWD w Kujbyszewie⁵.

Formalnym aktem dającym początek aparatowi bezpieczeństwa publicznego na terenie województwa rzeszowskiego był rozkaz personalny nr 1 z września 1944 roku pełnomocnika Resortu Bezpieczeństwa Publicznego mjra Mieczysława Broniatowskiego. Rozkazem tym mianowano kierownictwo Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego (WUBP) w Rzeszowie oraz kierowników urzędów powiatowych lub funkcjonariuszy odpowiedzialnych za ich organizację na terenach objętych jurysdykcją ACz⁶. Obok Radkiewicza najważniejszymi funkcjonariuszami powstającego resortu bezpieczeństwa stali się jego najbliżsi współpracownicy: Mieczysław Mietkowski, jego zastępca przez następne 10 lat, oraz Roman Romkowski, który początkowo stanął na czele kontrwywiadu. Romkowski przed wojną był członkiem Komunistycznej Partii Polski, a w czasie wojny – sowieckim partyzantem i agentem na Wileńszczyźnie. Szybko awansował i już w 1945 roku traktowano go jako zastępcę ministra, chociaż oficjalnie stanowisko to otrzymał dopiero 15 stycznia 1946 roku⁷.

Osobą odpowiedzialną za organizowanie aparatu bezpieczeństwa na terenie powiatu przeworskiego był Władysław Łężny. Wymieniony decyzją pełnomocnika kierownika RBP mjra M. Broniatowskiego, z dniem 7 września 1944 roku zaczął pełnić funkcję Szefa Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego (PUBP) w Przeworsku, jednocześnie otrzymał zadanie zorganizowania PUBP w Jarosławiu⁸.

Pod koniec 1944 roku w PUBP w Przeworsku zatrudnione były łącznie 34 osoby. Stan ten jeszcze w styczniu 1945 roku uległ gwałtownemu zmniejszeniu w związku

⁵ *Rok pierwszy. Powstanie i działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego na Rzeszowszczyźnie (sierpień 1944–lipiec 1945)*, red. D. Iwaneczko, Z. Nawrocki, Rzeszów 2005, s. 30.

⁶ *Ibidem*, s. 33, por. *Aparat represji na Rzeszowszczyźnie w latach 1944–1956*, red. D. Byszuk, D. Iwaneczko, Rzeszów 2003, s. 2–4.

⁷ R. Terlecki, *Miecz i Tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944–1990*, Kraków 2007, s. 44–45.

⁸ *Rok pierwszy...*, s. 61.

z koniecznością skierowania grup operacyjnych na tereny opanowane przez Sowie-
tów w wyniku ofensywy zimowej⁹.

PUBP w Przeworsku na dzień 25 października 1945 roku wykazywał następujący
stan kadrowy: kierownik, sześciu referentów, trzech młodszych referentów, starszy
oficer śledczy, dwóch młodszych oficerów śledczych, pracownik szyfrów, dwóch
pracowników biurowych, pracownik kartoteki, maszynistka, pracownik poczty spe-
cjalnej, szofer, 37 funkcjonariuszy ochrony, pracownik gospodarczy, pracownik
fizyczny¹⁰.

W marcu 1946 roku stan zatrudnionych w PUBP w Przeworsku wynosił 57 osób
– wszyscy pozostawali jako zatwierdzeni. Problemem zgłaszanym przełożonym był
niski poziom wykształcenia pracowników urzędu¹¹. Pod koniec 1946 roku wykazywa-
no brak stosownych referatów gminnych bezpieczeństwa w Kańczudze, Manasterzu, Mar-
kowej, Tryńczy¹².

Zadania Departamentu I MBP, tj. kontrwywiadu w rzeszowskim WUBP, realizował
Wydział I, a w PUBP – kilkoosobowe Referaty I. Jednostki te zostały zorganizowane
w listopadzie 1945 roku. Zadania walki ze zbrojnym podziemiem na Rzeszowszczyźnie
realizował Wydział III WUBP i jego odpowiedniki w PUBP – Referaty III. Jednostką
organizacyjną MBP odpowiedzialną za sferę gospodarki państwowej był, począwszy
od września 1945 roku, Departament IV Ekonomiczny. W WUBP i PUBP zadania te
realizowały Wydziały IV i Referaty IV¹³.

Na podstawie rozkazu operacyjnego nr 00299/op. Naczelnego Dowódcy Wojska
Polskiego (NDWP) z dnia 20 czerwca 1945 roku 9 DP otrzymała następujące rejon
działania: granica północna – Kielce z ujściem rzeki San; granica wschodnia – gra-
nica z ZSRR; granica południowa – granica z Czechosłowacją z 1937 roku. Tym sam-
ym rozkazem jednostka ta została rozlokowana w następujących miejscowościach:
Sztab Dywizji, pododdziały specjalne i jeden pułk zapasowy piechoty – w Rzeszo-
wie, jeden pułk piechoty (pp) – w Jarosławiu, jeden pp – w Sieniawie. Do każdego
pułku piechoty przydzielono po jednym dywizjonie artylerii z pułku artylerii (pa)¹⁴.

W dniu 12 sierpnia 1944 roku zapadła decyzja o przeniesieniu z Żytomierza do
Przemysła 6 DP, w celu kontynuowania w tym mieście szkolenia jednostki. Dowódca
2 Armii Wojska Polskiego w dniu 22 sierpnia 1944 roku wydał rozkaz, na podstawie
którego przegrupowano oddziały dywizji do Przemysła. Pierwszy transport przybył
1 września 1944 roku w składzie: 18 pp i 13 batalion saperów (bsap). W następnych
transportach do nowego garnizonu przybyły 16 pp z kompanią łączności i kompanią
rozpoznawczą 14 pp. Z ostatnim transportem przybyły: 23 pułk artylerii lekkiej (pal)

⁹ Z. Nawrocki, *Zamiast wolności. UB na Rzeszowszczyźnie 1944–1949*, Rzeszów 1998, s. 43.

¹⁰ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, oddział Rzeszów (dalej: AIPNOR), 04/239, Sprawozdanie PUBP w Przeworsku za okres 25 IX 1945–25 X 1945, k. 13.

¹¹ AIPNOR, 04/239, Raport sytuacyjny PUBP w Przeworsku z dnia 26 III 1946 r., k. 39.

¹² AIPNOR, 04/239, Raport PUBP w Przeworsku z dnia 29 XI 1946 r., k. 74.

¹³ Z. Nawrocki, op.cit., s. 102–107. Na temat struktury Departamentu I MBP, zob. szerzej: R. Terlecki, op.cit., s. 46–47.

¹⁴ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), III-112. 3, Rozkaz operacyjny nr 00299/op. z dnia 2 VI 1945 r. NDWP, k. 6.

i 5 dywizjon artylerii przeciwpancernej (dappanc). Sztab dywizji i batalionu saperów rozlokowano w koszarach przy ulicy Mickiewicza. Na Lipowicy i w Żurawicy rozlokował się 14 pp. Na Lipowicy rozmieszczono również pododdziały specjalne i artylerię polową; 16 pp oraz batalion szkolny i 13 bsap rozmieszczono przy ulicy 3 Maja. Przy ulicy Okrzei 3 stacjonował 18 pp, a w koszarach przy ulicy Słowackiego i Herbutów – 23 pal i 5 dapanec. 6 DP w garnizonie Przemyśl stacjonowała do 15 grudnia 1944 roku¹⁵.

Na obszarze Krakowskiego Okręgu Wojskowego (KOW), który obejmował m.in. powiat przeworski, od lata 1945 roku rozmieszczone były następujące dywizje: 17 DP (Kraków), 52, 56 i 61 pp oraz 42 pa (wszystkie w Krakowie), 9 DP (Rzeszów), 26 pp (Jarosław), 28 pp (Łańcut), 30 pp (Rzeszów), 40 pa (Jarosław), 6 DP (Chrzanów), 14 pp (Wadowice), 16 pp i 18 pp (Oświęcim) oraz 23 pa (Wadowice), ponadto 8 DP (Tarnów), 32 pp i 36 pp (Tarnów), 34 pp (Bochnia) i 37 pa (Dębica)¹⁶.

Na podstawie rozkazu NDWP z dnia 13 sierpnia 1945 roku w granicach KOW powołano m.in. 8 Oddział Wojsk Ochrony Pogranicza, z miejscem dyslokacji w Przemyślu¹⁷.

W myśl wytycznych Ministra Obrony Narodowej (MON) z dnia 3 grudnia 1945 roku poszczególnym jednostkom wojskowym i Komendantom Garnizonów przydzielone zostały określone rejony odpowiedzialności. 9 DP przydzielono powiaty: przemyski, jarosławski, przeworski; 8 DP powiaty: gorlicki, jasielski, krośnieński, dębicki, sanocki, brzozowski, rzeszowski, łańcucki; 8 Oddziałowi WOP powiaty: leski i lubaczowski. Dowódcy Komend odcinków zostali zobowiązani do współdziałania z organami milicji i bezpieczeństwa w pasie granicznym na głębokości 30 km od granicy¹⁸.

Na początku 1946 roku 8 DP i 9 DP na terenie województwa rzeszowskiego były dyslokowane w następujących miejscowościach: 8 DP – dowództwo w Krośnie, 32 pp w Gorlicach, 34 pp w Sanoku, 36 pp w Lesku, 37 pa w Olechowcach k. Dębicy, 11 samodzielny dywizjon artylerii samochodowej w Sanoku, 19 samodzielny baon saperów w Bieglowcach, 10 baon sanitarny w Iwoniczu-Zdroju, 8 kompania zwiadowcza w Krośnie, 13 kompania łączności w Krośnie, 8 szpital w Krościenku, warsztaty samochodowe w Rymanowie; 9 DP miała swoje pododdziały w poniższych miejscowościach Rzeszowszczyzny – dowództwo w Przemyślu, 26 pp w Jarosławiu, 28 pp w Przemyślu, 30 pp w Pikulicach, 40 pal w Jarosławiu, 12 szad w Jarosławiu, 20 baon saperów w Przemyślu, 15 baon sanitarny w Przemyślu, samodzielny baon szkolny w Przemyślu, 9 kompania zwiadowcza w Przemyślu, 16 kompania łączności w Przemyślu, 16 kompania chemiczna w Przemyślu, 13 samodzielna kolumna samochodowa w Przemyślu, samodzielny pluton artylerii w Przemyślu, 10 piekarnia polowa w Przemyślu, warsztaty polowe w Przemyślu, 9 szpital weterynaryjny w Przemyślu, Wojskowy Sąd Garnizonowy w Przemyślu¹⁹.

¹⁵ 85 lat Garnizonu WP w Przemyślu, red. B. Bobusia, Przemyśl 2000, s. 207.

¹⁶ S. Zając, *Z dziejów Krakowskiego Okręgu Wojskowego*, Kraków 1995, s. 25.

¹⁷ CAW, III-1, t-62, Rozkaz organizacyjny z dnia 13 IX 1945 r. NDWP, k. 476.

¹⁸ CAW, IV.510.5.4, Rozkaz nr 030 z dnia 21 XII 1945 r. Dowódcy Okręgu Wojskowego Kraków, k. 24.

¹⁹ CAW, IV. 510.5.331, Dyslokacja 8 i 9 DP z dnia 31 I 1946 r., k. 45.

Na początku 1947 roku na terenie województwa rzeszowskiego działały następujące jednostki wojskowe: Dowództwo 8 DP – Sanok, 32 pp – Lesko, 34 pp – Sanok, 36 pp – Łowicz, 11 dappanc – Sanok, 28 kompania łączności – Sanok, 19 bsap – Niegłowice; Dowództwo 9 DP – Rzeszów, 26 pp – Jarosław, 28 pp – Przemyśl, 30 pp – Pikulice, 40 pal – Jarosław, 12 dappanc – Jarosław, 29 kompania łączności – Rzeszów, 30 bsap – Przemyśl, Oddział 8 WOP – Przemyśl, Szpital Garnizonowy – Rzeszów, Rejonowe Komendy Uzupelnień (RKU) – Rzeszów, Jarosław, Krosno, Przemyśl, Nisko, Sanok, Wojskowy Sąd Rejonowy – Rzeszów, Wydział Informacji 8 DP – Sanok, Wydział Informacji 9 DP – Rzeszów, Wydział Informacji 8 Oddziału WOP – Przemyśl²⁰.

Pomiędzy 23 a 29 lipca 1944 roku cały teren powiatu przeworskiego został zajęty przez oddziały Armii Czerwonej. We wszystkich miejscowościach, z których usunięto Niemców, powstawały posterunki milicji. Ich obsadę stanowili umundurowani i uzbrojeni żołnierze AK, którzy podlegali dotychczasowemu zastępcy służby bezpieczeństwa por. Józefowi Krupie, pseudonim „Dziewanowski”, dotychczasowemu zastępcy komendanta Obwodu AK. Pomimo braku współpracy ze strony Sowietów, do pierwszych dni sierpnia 1944 roku działalność administracji związanej z rządem Polski na uchodźstwie odbywała się w miarę normalnie. W czasie, gdy premier Stanisław Mikołajczyk prowadził w Moskwie rozmowy z władzami sowieckimi, przygotowywano się do przeprowadzenia pełnej mobilizacji sił AK i odtworzenia regularnych oddziałów wojskowych²¹.

Według wspomnień naocznych świadków żołnierze ACz pojawili się w Przeworsku na początku sierpnia 1944 roku: „(...) pierwszego żołnierza radzieckiego spotkałam w mieście obok Ratusza, miał tylko jednego buta na nodze, druga stopa była bosa, pytał nas o drogę na Berlin, początkowo stosunek naszej AK do Rosjan był neutralny”²². W środowisku przeworskich struktur AK znajdowały się osoby, które początkowo wyrażały również życzliwe nastawienie do wkraczających oddziałów ACz oraz jednostek LWP. Byli również zagorzali antagoniści Sowietów i polskich komunistów²³.

Warto w tym miejscu poświęcić parę słów powiatowi przeworskiemu jako nowej jednostce terytorialnej województwa rzeszowskiego. Starostwa powiatowe zostały utworzone jako organy wykonawcze administracji ogólnej pierwszej instancji. Na czele powiatu stał starosta, powoływany przez Kierownika Resortu Administracji Publicznej na podstawie wniosku wojewody i opinii Powiatowej Rady Narodowej (PRN). Starosta z racji zajmowanego stanowiska wchodził w skład PRN²⁴. Starostwo

²⁰ CAW, IV. 510.5.11, Rozdzielnik do pisma nr 012 z dnia 17 I 1947 r., k. 10–11.

²¹ T. Gąsiorowski, *Obwód Przeworsk SZP-ZWZ-AK w latach 1939–1944/45*, Kraków 2009, s. 153–154.

²² Relacja por. rez. Zofii Góry, pseudonim konspiracyjny „Córa”, byłej łączniczki grupy Kedywu Obwodu AK z powiatu przeworskiego, z dnia 20 IX 2012 roku.

²³ Relacja por. rez. Edwarda Pacholarza, pseudonim konspiracyjny „Piwonia”, żołnierza Obwodu AK z powiatu jarosławskiego, działającego również na terenie powiatu przeworskiego, z dnia 23 IX 2012 roku.

²⁴ Archiwum Państwowe w Przemyślu (dalej: APP), sygn.144, Akta Józefa Benbenka, Dekret PKWN z dnia 21 VIII 1944 r. o trybie powołania władz administracji ogólnej I i II instancji, k. 1.

powiatowe w Przeworsku powołano do życia 26 sierpnia 1944 roku, PRN – w dniu 4 września 1945 roku²⁵.

W dniach 3–7 września 1944 roku obowiązki Starosty Powiatowego w Przeworsku pełnił mjr rez. Władysław Czajkowski²⁶. W pierwszych latach powojennych funkcję tę sprawowali ponadto: Edward Kluz, Leon Żegadło i Tadeusz Dudziński. Wicestarostą był Mieczysław Kaczor. W skład Starostwa Powiatowego wchodziły referaty: ogólny, bezpieczeństwa, opieki społecznej, przemysłu, administracji, karno-administracyjny oraz handlu²⁷.

Pod koniec 1945 roku na terenie powiatu przeworskiego działały następujące instytucje samorządowe, polityczne i placówki spółdzielcze: Zarząd Miejski, poczta, Inspektorat Szkolny, Powiatowy Zakład Drogowy, Ubezpieczalnia Społeczna, Urząd Skarbowy, Powszechny Zakład Ubezpieczeń Wzajemnych, sąd, Kontrola Skarbowa, notariat, Kasa Oszczędnościowa, Składnica Kótek Rolniczych, Spółem, Spółdzielczy Bank²⁸.

W opisywanym okresie powiat przeworski obejmował pięć gmin i 47 gromad. Obszar gruntu uprawnego wynosił 21,327 tys. hektarów, a nieużytków 2938 hektarów²⁹. Na terenie powiatu działały trzy fabryki i jeden zakład mechaniczny, tj. cukrownia w Przeworsku, gorzelnia, cegielnia i warsztaty rolnicze. W cukrowni i gorzelnii w grudniu 1945 roku zatrudnionych było 1000 osób, w styczniu 1946 roku w cukrowni pracowało 700 osób, w cegielni 20, w gorzelnii osiem, w warsztatach mechanicznych 50 osób³⁰.

Intensywnie zmieniająca się sytuacja polityczna w regionie, a co za tym idzie, również w powiecie przeworskim, przy istniejącej nachalnej indoktrynacji ideologicznej czynników podległych PKWN, powodowała różne postawy lokalnej społeczności. W jednym z meldunków przeworskiej AK można przeczytać relacje z tamtych dni: „(...) na środku miasta trybuna przybrana chorągiewkami narodowymi Polski i Polskiej Partii Robotniczej, po bokach dwóch żołnierzy z armii gen. Berlinga, osób obecnych na wiecu około 600, przeważnie kobiet i dzieci, które zatrzymały się w drodze powrotnej z kościoła do domu. Wśród obecnych krążyły patrole sowieckie oraz nielicznie nieznani bliżej osobnicy (...). Zach-

²⁵ APP, sygn. 170, Akta Józefa Benbenka, Przeworsk w XX-lecie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, s. 7.

²⁶ APP, sygn. 144, Akta Józefa Benbenka, Pismo Przewodniczącego Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie z dnia 3 IX 1944 r. oraz 17 IX 1944 r., k. 31–32.

²⁷ APP, sygn. 144, Akta Józefa Benbenka, Starostwo przeworskie w pierwszych latach po wyzwoleniu, k. 25. Ponadto w swoich wspomnieniach Józef Benbenek podaje, że funkcje starosty pełnił również Piotr Malinowski. W aktach brakuje jednak dat opisujących urzędowanie poszczególnych starostów. Por. APP, sygn. 144, Akta Józefa Benbenka, Wykaz imienny osób pełniących funkcje Starosty Powiatowego w Przeworsku, k. 36.

²⁸ APP, sygn. 1444, Akta Józefa Benbenka, Pismo do Starostwa Powiatowego w Przeworsku z dnia 15 XI 1945 r., k. 21.

²⁹ Archiwum Państwowe w Rzeszowie (dalej: APRz), zesp. 1118, sygn. 17, P-7118, Sprawozdanie Wydziału Rolnego Komitetu Powiatowego PPR w Przeworsku za luty 1946 r., k. 2.

³⁰ APRz, zesp. 1118, sygn. 19, P-7120, Sprawozdanie KP PPR w Przeworsku z dnia 12 II 1946 r., k. 6.

wanie uczestników wiecu lekceważące, nieustanna zmiana słuchaczy, odwracanie się demonstracyjne, głośne rozmowy itd.”³¹.

Analiza materiałów wytworzonych przez cywilne organa bezpieczeństwa publicznego umożliwia stwierdzenie, że struktury AK podlegały intensywnemu rozpoznaniu operacyjnemu ze strony bezpieki. W wyniku realizowanych czynności służbowych przeworski aparat represji zgromadził materiały umożliwiające odtworzenie struktur AK na terenie tego powiatu.

Funkcję komendanta Obwodu AK w opisywanym okresie pełnił Jan Wisz, pseudonim „Grom”, jego zastępcą był Józef Kotliński. Komendzie obwodu podlegały placówki w Przeworsku, Rozborzu, Markowej, Manasterzu, Tryńczy oraz Kańczudze.

Placówką w Przeworsku dowodził Franciszek Domka, pseudonim „Wacha”. Podlegała mu drużyna nr 1 dywersyjna ze Stanisławem Piecuchem na czele, drużyna II sabotażowa w składzie 12 osób dowodzonych przez Stanisława Szczotka oraz drużyna III z dowódcą w osobie Władysława Półtoraka, pseudonim „Burak”. Placówką w Rozborzu dowodził Stanisław Drewniak, któremu podlegał pluton nr 1 w Maćkówce, kierowany przez Stanisława Telegę, pseudonim „Burzyński”. Na czele 1 drużyny stał Stanisław Dziedzic, starszym drużynowym 1 drużyny był Stanisław Urban, funkcje starszego drużynowego 3 drużyny pełnił Jan Pieniążek, dowódcą 4 drużyny był Walenty Tonich.

Placówką w Markowej dowodził Antoni Zwierzyński. Podlegały jej plutony: nr 1 (dowódca pseudonim „Łabędź”), nr 2 (dowódca Piórkowski, pseudonim „Pióro”), nr 3 (dowódca Kufalski, pseudonim „Jasielski”), nr 4 (dowódca Michał Ulman, pseudonim „Kamień”), nr 5 (dowódca Tadeusz Dulian, pseudonim „Brzeszczyk”).

Stanowisko dowódcy placówki w Manasterzu piastował Józef Wasilewski, a jego zastępcą był Zdzisław Pieniążek. Plutonem nr 1 w Manasterzu, liczącym 20 osób, kierował Franciszek Futoma, plutonem nr 2 w Hucisku Jawornickim – Jan Kołcz, pseudonim „Kruk”. W skład plutonu nr 2 wchodziła 1 drużyna z Janem Matwiejem, pseudonim „Klon” na czele. W Widaczowie stacjonował pluton nr 3, dowodzony przez Michała Lecha, pseudonim „Mistrz”. Z kolei w Hadlach Kańczudzkich operował pluton nr 4, kierowany przez Michała Pucia, pseudonim „Ostry”.

Placówką w Tryńczy dowodził Bożek, pseudonim „Ramzes”. Tam też stacjonowały plutony: nr 1, z dowódcą Tadeuszem Szlękiem, oraz nr 2, z dowódcą Bronisławem Jakubcem. W Gniewczynie zlokalizowany był pluton nr 3, dowodzony przez Feliksa Jagiełłę, pseudonim „Żbik”. Pluton nr 6 w Ubieszynie był dowodzony przez Antoniego Baclesia, tam również działał pluton nr 7, z dowódcą Bolesławem Młynarskim. Głogowiec był zabezpieczony przez pluton nr 8, dowodzony przez Ignacego Kaspera.

Ostatnią placówką Obwodu AK Przeworsk w Kańczudze dowodził „Skalski”. Jego zastępcą był Antoni Głowacki. Plutonem nr 1 w Kańczudze dowodził Andrzej Głowacki. Plutonem nr 2 w Kańczudze – Andrzej Małecki. Plutonem nr 3 w Kańczudze – Stanisław Ruchel. Ponadto w Kańczudze działała drużyna nr 2, dowodzona przez Wojciecha Lewora. W Krzeszowicach na czele plutonu nr 4 stał Augustyn

³¹ J. Łopuski, op.cit., s. 80.

Basista. W Urzejowicach dowódcą plutonu nr 7 był Józef Bieniasz. Plutonem nr 4 w Łopuszce Wielkiej dowodził Jan Lewandowski. Na czele plutonu nr 4 w Siedleczce stał Józef Szramik, pseudonim „Błyski”. Antoni Basista dowodził drużyną nr 1 w Krzeszowicach, a Józef Lech, pseudonim „Ryszard”, był dowódcą drużyny nr 2 w Kańczudze³².

Ponadto w Obwodzie AK Przeworsk funkcjonowała grupa Kedywu w składzie: Jan Balawender „Puchacz”, Stanisław Gabys „Gustaw”, Jan Harpula „Bronisław”, Jan Rogalski „Naczelnik”, Zbigniew Zawila „Żbik”, Leon Legañ „Longinus”, Zofia Góra „Córa”, Wojciech Szczepanik „Julian”, Irena Szczeciło „Stefania”³³.

Według innego żołnierza obwodu przeworskiego AK struktura ta wyglądała następująco: Komendant Obwodu – kpt. Jan Wisz, pseudonim „Grom”, w okresie od 1 sierpnia 1943 roku do rozwiązania AK; zastępcy Komendanta Obwodu: Zdzisław Sadowski „Jurand” oraz Józef Krupa „Dziewanowski”, a od sierpnia 1944 roku dowódca o pseudonimie „Przybor”. Komendantem placówki w Przeworsku był od czerwca 1944 roku Stanisław Urban, pseudonim „Krakus”. Placówką Przeworsk-Wieś dowodził Franciszek Domka „Wacha”, placówką w Tryńczy – kpt. Franciszek Ramzes, pseudonim „Bożek”, a od 1 września 1944 roku dowódca o pseudonimie „Natan”. Na czele placówki w Markowej stał w 1944 roku Dźwierzynski, pseudonim „Ryś”. Dowódcą placówki w Kańczudze był w 1944 roku i na początku 1945 roku Mieczysław Rosół „Dolina”, a następnie, od stycznia 1945 roku do rozwiązania AK – Andrzej Małecki, pseudonim „Jeleń” lub „Mijał”. W placówce Manasterz od 1943 roku dowódcą był ppor. Stanisław Zajac, pseudonim „Zawilski”³⁴.

Materiały operacyjne uzyskane przez aparat bezpieczeństwa, zdaniem autora, nie zawsze były weryfikowane przez funkcjonariuszy UB w stopniu dostatecznym, co w sposób jednoznaczny utrudnia ich ocenę. Nie zawsze funkcjonariusze bezpieki wykazywali się operatywnością umożliwiającą ich dalszą rozbudowę, czego dowodem jest przytoczona powyżej struktura organizacyjna AK w powiecie przeworskim, w której w kilku przypadkach brakuje imion lub funkcjonują tylko konspiracyjne pseudonimy. Współcześnie prowadzone badania umożliwiają poszerzenie stanu wiedzy w przedmiotowej sprawie. T. Gąsiorowski zdecydowanie dokładniej precyzuje obsadę personalną Obwodu AK powiatu przeworskiego w opisywanym okresie. Podaje na przykład, że „Skalski” to ppor. Leon Grzebyk, pełniący funkcję dowódcy od listopada 1943 roku do 19 sierpnia 1944 roku³⁵. Aparat represji interesował się nim jeszcze kilka lat po zakończeniu wojny, kiedy pracował w Narodowym Banku Polskim w Ostrowie Wielkopolskim³⁶.

³² AIPNOR, 055/58, tom 3, Struktura Organizacyjna AK Obwodu Przeworsk, k. 3.

³³ Relacja por. rez. Zofii Góry z dnia 20 IX 2012 roku.

³⁴ Kserokopia oryginału pracy magisterskiej Andrzeja Zagórskiego z kwietnia 1965 roku, s. 19–28, udostępniona autorowi przez p. Tadeusza Gołdasza.

³⁵ T. Gąsiorowski, op.cit., s. 188. Na temat obsady kadrowej Obwodu AK powiatu przeworskiego zob. szerzej: ibidem, s. 41–50, 185–196.

³⁶ AIPNOR, 04/239, Pismo PUBP w Przeworsku z dnia 1 X 1950 r., k. 287. Ibidem, 04/239, Sprawozdanie Sekcji III Referatu III PUBP Przeworsk za okres 1 X 1950 r.–1 I 1951 r., k. 300.

W obliczu politycznego fiaska rozmów z Sowietami 6 sierpnia 1944 roku ponownie została zarządzona konspiracja struktur AK w Podokręgu Rzeszów. Jednocześnie zdecydowano o zakończeniu akcji „Burza” – uznano, że ujawnianie się przed Sowietami jest bezzasadne, gdyż powodowało aresztowania i dekonspirację. Ponowne zejście do podziemia – tym razem antysowieckiego – było decyzją trudną. Miało charakter wojskowy i polityczny³⁷.

Dnia 19 stycznia 1945 roku Komendant Główny AK gen. Leopold Okulicki, pseudonim „Niedźwiadek”, wydał rozkaz o rozwiązaniu AK i zwolnił żołnierzy z przysięgi; 5 lutego 1945 roku mjr Pieńkowski poinformował o tym Podokręg AK Rzeszów. Rozwiązanie rzeszowskiej AK nie oznaczało końca walki ani cierpień jej niedawnych żołnierzy. Dla wielu z nich nie był to kres podziemnej pracy niepodległościowej. Wierni swoim ideałom i przekonaniom kroczyli szlakiem kolejnych poakowskich konspiracji: „Nie”, Delegatury Sił Zbrojnych, Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość” („WiN”)³⁸.

Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” było ostatnią organizacją podziemnego ruchu niepodległościowego wywodzącego się z szeregów AK. Zostało utworzone po konsultacjach terenowych 2 września 1945 roku w Warszawie. Planowano stworzyć szeroki, zakonspirowany ruch opozycyjny, który stawiałby skuteczny opór władzy komunistycznej. Szacuje się, że w 1945 roku siatka konspiracyjna i oddziały partyzanckie „WiN” liczyły łącznie około 20–25 tysięcy ludzi. Zrzeszenie stało się największą ogólnopolską organizacją niepodległościową. „WiN” miał działać jedynie do czasu przeprowadzenia wolnych wyborów do Sejmu Ustawodawczego. Zakładano, że będzie to struktura o charakterze obywatelskiej konspiracji politycznej, niepodlegająca działaniom zbrojnym³⁹.

Od grudnia 1945 roku Rejon „WiN” Przemyśl (kryptonim „1”, „I”, „Wschód”), którym kierował Bronisław Wochanka, pseudonim „Ludwik”, obejmował cztery rady powiatowe: przemyską („P”), jarosławską („PII”), lubaczowską („PIII”) i przeworską („PIV”)⁴⁰.

Wiosną 1940 roku na terenie powiatu przeworskiego rozpoczęto pierwsze działania organizacyjne zmierzające do utworzenia struktur Narodowej Organizacji Wojskowej (NOW). W strukturach NOW powiat przeworski został podzielony na trzy obwody obejmujące po kilka, a niekiedy kilkanaście wsi. Pierwszym komendantem powiatowym NOW był przedwojenny nauczyciel przeworskiego gimnazjum, absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego, por./kpt. Stanisław Ringenberg. Ostatni komendant, finalizujący na terenie powiatu przeworskiego umowę scaleniową, to kpt. Pieniążek, który wprowadził do NOW około 300 żołnierzy przeworskiej AK. W powiecie przeworskim, jako jednym z nielicznych w Okręgu Rzeszowskim, udało się

³⁷ G. Ostasz, *Podziemna Armia. Podokręg AK Rzeszów*, Rzeszów 2010, s. 249.

³⁸ *Ibidem*, s. 276–277.

³⁹ *Rozpracowanie i likwidacja rzeszowskiego Wydziału „WiN” w dokumentach UB (1945–1949)*. Wybór, wstęp i opracowanie T. Bałbus, Z. Nawrocki, Warszawa 2001, s. 18.

⁴⁰ G. Ostasz, *Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” Okręgu Rzeszów*, Rzeszów 2000, s. 26.

zorganizować obok pionu wojskowego również pion polityczny. Właściwie to każdy żołnierz NOW był członkiem Stronnictwa Narodowego⁴¹.

Na podstawie rozkazu nr 1 wydanego przez Komendanta Rzeszowskiego Okręgu NOW Kazimierza Mireckiego, pseudonim „Żmuda” w dniu 2 sierpnia 1944 roku wprowadzono zasadę, aby po wkroczeniu ACz i po ujawnieniu się AK oddziały NOW zachowały daleko idącą ostrożność i jak najdalej posuniętą konspirację. Należało unikać łączenia oddziałów NOW z innymi. Formacja ta miała być w przyszłości kośćcem ideowym armii i całego narodu. Dowódcy NOW mieli również zorganizować kontrwywiad w oddziałach NOW – zwłaszcza w oddziałach AK wywodzących się z pepeesowskiej Gwardii Ludowej oraz Batalionów Chłopskich⁴².

Przeszło miesiąc po rozwiązaniu AK Kazimierz Mirecki wydał 26 lutego 1945 roku rozkaz nr 1/45 formalnie wznawiający działalność Okręgu Rzeszowskiego NOW. Rozkazem tym „Żmuda” mianował komendantów w siedmiu powiatach oraz rozkazał im zorganizowanie komend powiatowych i struktur terenowych. W Przeworsku zadanie to otrzymał por. Stanisław Pietrasiewicz „Żarski”⁴³.

Pod koniec listopada 1945 roku komendę Okręgu Rzeszowskiego NOW objął Piotr Woźniak, pseudonim „Wir”. Na mocy rozkazu organizacyjnego nr 1 z 15 stycznia 1946 roku utworzył on trzy inspektoraty. Inspektorat „Hanka” obejmował powiaty: przeworski – „Paulina”, łańcucki – „Łucja”, niski – „Nina”. Równocześnie „Wir” przystąpił do organizowania Pogotowia Akcji Specjalnych (PAS). Oddziały PAS przeznaczone były do ochrony organizacji, rozbijania więzień, przeprowadzania akcji ekspropriacyjnych oraz likwidacji najgroźniejszych agentów UB oraz Oddziałów MO i PPR. Pod dowództwem „Wira” Okręg Rzeszowski NOW przetrwał do wiosny 1947 roku. Po sfałszowaniu wyborów do sejmiku przeprowadzonych 19 stycznia 1947 roku „Wir” polecił swoim podwładnym ujawnienie się pod warunkiem niezdekonspirowania „niespalonych”. Sam ujawnił się przed komisją amnestijną przy PUBP w Rzeszowie⁴⁴.

Po wkroczeniu wojsk sowieckich polskie podziemie, w tym także obóz narodowy, spotkały prześladowania i represje. Więzienia zapełniały się żołnierzami zbrojnego podziemia ściganymi przez komunistyczny aparat terroru. Cały kraj stał się terenem walki z komunistyczną władzą. Przede wszystkim jednak likwidowano zdrajców, funkcjonariuszy UB i członków PPR, rozbijano więzienia i uwalniano aresztowanych kolegów, rozbijano posterunki MO, a także organizowano napady w celu zdobycia funduszy na działalność podziemia⁴⁵.

Nie dziwi więc fakt wyjątkowej nienawiści do prawicowych organizacji ze strony władzy komunistycznej. Jej stanowisko, jak również planowane działania, w sposób dobitny wyrażały słowa wypowiedziane przez jednego z prominentnych działaczy obozu komunistycznego: „(...) organizacja PPR w terenie z każdym dniem rośnie.

⁴¹ K. Kaczmarek, *Podziemie narodowe na Rzeszowszczyźnie 1939–1944*, Rzeszów 2003, s. 95–98.

⁴² *Ibidem*, s. 224.

⁴³ *Ibidem*, s. 225–226.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 229–230.

⁴⁵ W.J. Muszyński, *W walce o wielką Polskę. Propaganda zaplecza politycznego NSZ (1939–1945)*, Biała Podlaska–Warszawa, 2000, s. 59–60.

Naród Polski tylko z nami sympatyzuje, a nieliczna garstka faszystów jest tylko garstką (...) Grzegorz! Wyłap wszystkich skurwysynów faszystów. Bądź zdrow⁴⁶.

Warto wspomnieć o jeszcze jednym aspekcie działalności organów bezpieczeństwa – wobec grup o podłożu kryminalnym, które funkcjonowały w podziemiu. Podejmowane przez bezpiekę akcje dotyczyły grup czy też oddziałów bandyckich o charakterze rabunkowym, ale podszywających się pod niepodległościowe formacje zbrojne⁴⁷.

W dokumentach wytworzonych przez komunistyczny aparat represji często można odnaleźć określenia: „reakcja”, „bandy faszystowskie”. Były one używane wobec m.in. Narodowych Sił Zbrojnych (NSZ). Struktura NSZ, obejmująca również powiat przeworski, wyglądała następująco.

Okręg IV C – Rzeszowski (litera C oznaczała Centralny Okręg Przemysłowy) NSZ istniał od grudnia 1942 roku do stycznia 1944 roku, kiedy to został zlikwidowany, a 17 powiatów wchodzących w jego skład przekazano do okręgów: VII – Krakowskiego i XIV – Lwowskiego, przemianowanego wówczas na IV. Przy obecnym stanie materiałów źródłowych nie sposób określić, w jaki sposób zostały zbudowane struktury Okręgu Rzeszowskiego NSZ. Podobnie bardzo niewiele da się powiedzieć o samej jego działalności⁴⁸.

Można jedynie domniemywać, że ze względu na słabą organizację (z posiadanych materiałów wynika – uwzględniając wszystkie powiaty, z których otrzymywano meldunki wywiadowcze – że jakieś struktury udało się utworzyć w co najwyżej 11 spośród 17 powiatów, jakie nominalnie wchodziły w skład Okręgu), a co za tym idzie, również i liczebność, Okręg C został w styczniu 1944 roku zlikwidowany. O dalszej działalności NSZ na Rzeszowszczyźnie wiadomo bardzo niewiele⁴⁹.

Na terenie powiatów przeworskiego i łańcuckiego po 1944 roku działalność NSZ była właściwie niewidoczna. Żołnierzy tej formacji podejrzewano o zamordowanie działacza ludowego z powiatu przeworskiego, Władysława Kojdra, który poniósł śmierć w niewyjaśnionych okolicznościach w 1945 roku⁵⁰. W przeworskich strukturach AK wiosną 1945 roku przypuszczano, że za tym mordem kryje się UB. Jednoznacznie nie można ocenić, jaka była forma kontaktów pomiędzy NOW-NSZ a AK w powiecie przeworskim – możliwe, że miały miejsce kontakty na szczeblu dowódczym⁵¹. Miały one jednak prawdopodobnie bardzo ograniczony charakter, a wiedza o ich charakterze nie była znana szeregowym żołnierzom AK z powiatu przeworskiego⁵².

Teren powiatu przeworskiego, podobnie jak obszar całego województwa rzeszowskiego, tradycyjnie charakteryzował się silnymi wpływami ugrupowań chłop-

⁴⁶ List Mieczysława Moczara do Grzegorza Korczyńskiego z dnia 18 X 1944 r. [w:] M.J. Chodakiewicz, *Narodowe Siły Zbrojne „Ząb” przeciw dwu wrogom*, Warszawa 1999, s. 231.

⁴⁷ D. Iwaneczko, *Urząd Bezpieczeństwa w Przemysłu w latach 1944–1946*, Rzeszów 2004, s. 65.

⁴⁸ K. Kaczmarski, op.cit., s. 160.

⁴⁹ Ibidem, s. 172.

⁵⁰ Relacja por. rez. Józefa Kwaśnego, pseudonim „Klon”, byłego żołnierza BCh z powiatu łańcuckiego i działacza ZSL z powiatu przeworskiego, z dnia 20 IX 2012 roku.

⁵¹ Relacja por. rez. Zofii Góry, spisana w dniu 20 IX 2012 roku.

⁵² Relacja por. rez. Eugeniusza Pacholarza, spisana w dniu 23 IX 2012 roku.

skich. W przekonaniu autora zasadne jest przedstawić w niezbędnym zarysie działalność Batalionów Chłopskich (BCh).

Organizacja BCh na terenie powiatu przeworskiego była oparta na podziale administracyjnym. W każdej gminie został zorganizowany samodzielny pluton. Batalion składał się z czterech kompanii i jednego plutonu samodzielnego. Po wydzieleniu z organizacji „Rocha” jednostek zorganizowanych na wzór wojskowy, w BCh zostały utworzone Ludowe Straże Bezpieczeństwa (LSB), których zadaniem było bezpieczeństwo wewnętrzne, ochrona działaczy ludowych i ich działalności, utrzymanie sieci łączności, kolportaż prasy, zbieranie informacji, przeprowadzanie zbiórek na pomoc itp.⁵³

Struktura sztabów terenowych BCh była podobna jak w Gwardii Ludowej i AL, miały one bowiem charakter organizacji wojskowo-konspiracyjnej, a nie, jak w AK, wojskowej, wzorowanej ściśle na strukturach oddziałów regularnych⁵⁴. Okręg VI – Kraków obejmował tereny byłego Okręgu SL Małopolska i Śląsk. Do Podokręgu A – rzeszowskiego – należał m.in. powiat przeworski⁵⁵.

Na terenie powiatu przeworskiego funkcjonował obwód „Przedbór”, którego pierwszym komendantem Straży Chłopskiej (późniejszych BCh – przyp. A.M.) był Feliks Adamczak, pseudonim „Szczęsny”. Od 1944 roku funkcję komendanta LSB w powiecie przeworskim pełnił Stanisław Kojder, pseudonim „Łozina” lub „Hel”, a oddziały taktyczne przeszły pod komendę Jana Kulasa, pseudonim „Borowy” lub „Zawora”. Zastępcą komendanta LSB był Andrzej Grzyś, pełnił on również funkcję szefa propagandy i wywiadu. Jan Zawada „Mitling”, komendant gminny LSB, był drugim zastępcą komendanta obwodu S. Kojdra⁵⁶.

Władysław Kojder, pseudonim „Trzaska” lub „Zawieja”, delegat „Rocha” na Rzeszowszczyźnie, w końcowych dniach sierpnia 1944 roku zwołał konferencję działaczy ludowych we wsi Gać w powiecie przeworskim, w gmachu uniwersytetu ludowego. Celem tego spotkania było omówienie sytuacji politycznej. Wyłoniły się wówczas dwie opcje: jedna opowiadała się za współpracą z PKWN i ujawnieniem konspiracyjnej organizacji, druga – większościowa – za oczekiwaniem na dalszy rozwój sytuacji i stanowisko władz zwierzchnich⁵⁷.

Po wyzwoleniu na terenie powiatu przeworskiego funkcję dowódcy BCh pełnił Józef Pawłowski. Struktura oddziałów BCh objęta była konspiracją, szeregowi członkowie nie mieli informacji na temat jej charakteru. W powiecie przeworskim BCh wspólnie z oddziałami AK wyłapywały współpracowników Niemców z czasów okupacji. Podobnie jak w przypadku AK, stosunek BCh do wkraczającej ACz i jednostek LWP był nieufny, często wręcz wrogi, co wynikało m.in. ze wsparcia, jakie „ludowe” jednostki wojskowe miały ze strony Sowietów oraz towarzyszących im organów bezpieczeństwa. Na terenie powiatu przeworskiego, w miejscowości Tryń-

⁵³ APP, sygn. 32, Akta Józefa Benbenka, Wspomnienia Stanisława Kojdra, ps. „Łozina”.

⁵⁴ J. Gmitruk, P. Matusak, W. Wojdyło, *Bataliony Chłopskie 1940–1945*, Warszawa 1987, s. 51.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 55–56.

⁵⁶ *Bataliony Chłopskie na Rzeszowszczyźnie. Dokumenty, relacje, wspomnienia*, oprac. W. Wilbik-Jagustynowa, Warszawa 1973, s. 80.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 443.

cza nr 123 od jesieni 1944 roku do wiosny 1945 roku stacjonował oddział NKWD dowodzony przez mjrą Dąbrowskiego. Oddział ten zajmował się rozpoznawaniem struktur podziemia zbrojnego działającego w okolicy, w tym BCh⁵⁸.

We wsi Markowa w powiecie przeworskim w skład plutonu BCh dowodzonego przez Michała Ulmę „Kamienia” wchodziły cztery drużyny, którymi dowodzili: Walenty Flejszar „Gwóźdź”, Władysław Balawejder „Żyletka”, Władysław Kluza „Balica” oraz Antoni Sadeja „Cegła”⁵⁹.

W styczniu 1945 roku, kiedy miało miejsce uwalnianie całego kraju od okupanta, władze „Rocha” nakazały swym członkom zakończyć konspiracyjną działalność. Akcja ujawniania żołnierzy BCh na terenie województwa rzeszowskiego została jednak zahamowana. Wszystkie sprawy organizacyjne w Polsce przejęło Centralne Kierownictwo Ruchu Ludowego (CKRL). Dnia 25 maja 1945 roku CKRL, miesiąc przed utworzeniem Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej, wysłało w teren okólnik omawiający szereg faktów ze swej działalności przez ostatnie pięć lat⁶⁰.

Początkowy okres względnej neutralności między zbrojnym podziemiem niepodległościowym a komunistami uległ zmianie już po kilkunastu dniach od wkroczenia ACz na teren powiatu przeworskiego. Dnia 15 sierpnia 1944 roku został aresztowany wspomniany wcześniej Józef Krupa „Dziewanowski”, następnie zatrzymano mjrą Jana Połkonía, pseudonim „Wiatr”, Antoniego Urbana, pseudonim „Nizina”, Zbigniewa Chwatka, Chlebińskiego, Huczyńskiego, Michała Cygana, Winiarskiego (wszyscy z Przeworska). Na terenie Obwodu AK w Przeworsku funkcjonariusze MO rozpoczęli rozbrajanie posterunków AK w Markowej i Tryńczy. Uwięziono dowódcę AK w Kańczudze, por. Leona Grzebyka „Skalskiego”. Od sierpnia do września 1944 roku aresztowania prowadzone przez Sowietów i funkcjonariuszy bezpieki były dość intensywne. Sytuacja zmieniła się w połowie listopada 1944 roku, kiedy zaczęto dokonywać masowych aresztowań, obejmujących niejednokrotnie po kilkadziesiąt osób⁶¹.

Zostają aresztowani m.in. ppor. Franciszek Zagórski „Ostoja”, pchor. Andrzej Zagórski „Mściśław”, strz. Janusz Zagórski „Mściciel”, pchor. Jan Szkoda „Lotnik”, por. Józef Puchała „Lis”, ppor. Jan Słysz „Jodła”, Jan Balawejder „Puchacz”, Józef Sigda „Józek”⁶².

Wielu żołnierzy i oficerów AK wróciło do konspiracji. W czasie prób aresztowań obie strony używały broni. Gdy funkcjonariusze bezpieki usiłowali zatrzymać Adama i Józefa Gołdaszów, doszło do strzelaniny, podobnie stało się przy aresztowaniu Felicjana Jagiełły „Żbika”. Po obu stronach padali zabici. 26 sierpnia 1944 roku

⁵⁸ *Relacja Marii Markowskiej, pseudonim konspiracyjny „Mała”, bylej łączniczki BCh z powiatu przeworskiego, z dnia 23 IX 2012 roku.* Więcej na temat rozmówczyni zob.: J. Bury, *Słownik Biograficzny Kobiet w Ruchu Oporu województwa przemyskiego 1939–1944*, tom 1, Przemysł 1998, s. 166.

⁵⁹ Fragment wspomnień Józefa Balawejdra, byłego działacza BCh, udostępniony autorowi tekstu przez pana Juliana Kamyckiego w dniu 22 X 2012 roku.

⁶⁰ *Bataliony...*, s. 453–454.

⁶¹ *Akcja „Burza” na Rzeszowszczyźnie – Podokrąg AK Rzeszów. Obwód AK Przeworsk*, red. E. Taborska, Przeworsk 1995, s. 5–6.

⁶² A. Zagórski, *Zarys historii Obwodu AK Przeworsk*, Przeworsk b.d. w., s. 165.

patrol dywersji zlikwidował lewicujących działaczy Związku Młodzieży Wiejskiej „Wici” z Żuklina, członków PPR Józefa Ziębę oraz Michała Opalińskiego, milicjantów z posterunku w Kańczudze. Inny patrol dokonał nieudanego zamachu na starostę przeworskiego S. Michalika. Omyłkowo zastrzelono wówczas kupca Wiktora Szczygła. Próbowano również zlikwidować Stanisława Janusza, którego w ostatniej chwili uratowała interwencja pododdziałów jednostek wojskowych⁶³.

12 stycznia 1945 roku kpt. Imiołek, kierownik WUBP w Rzeszowie, w zarządzeniu specjalnym nakazał swoim podwładnym wstrzymać wszelkie aresztowania członków AK aż do odwołania, z wyjątkiem tych, którzy organizują i wykonują akty terrorystyczne. Czasowa liberalizacja działań bezpieki wobec AK była wynikiem ugody, jaką zawarł z oficerami sowieckimi aresztowany w grudniu 1944 roku komendant rzeszowskiego Podokręgu AK płk Kazimierz Putek, pseudonim „Zwrotny”⁶⁴. Pomimo oficjalnego rozkazu, na terenie powiatu przeworskiego w okresie od połowy stycznia do połowy lutego 1945 roku organa bezpieki aresztowały za przynależność do AK łącznie 16 osób⁶⁵.

Luty i marzec 1945 roku to okres wzmożonej akcji organów bezpieczeństwa i ACz wobec żołnierzy przeworskich struktur AK. Niemal każdej nocy żołnierze AK byli zmuszani do zmiany miejsca pobytu i szukania nowych kryjówek⁶⁶.

W marcu 1945 roku pomiędzy Żurawiczkami a Urzejowicami została przeprowadzona akcja organów bezpieczeństwa publicznego oraz NKWD mająca na celu aresztowanie żołnierzy AK. W wyniku denuncjacji jednego z mieszkańców Żurawiczek, który współpracował z UB, w zasadzkę wpadli żołnierze AK: Józef Gołdasz, Adam Gołdasz oraz Józef Pietrak. Wymienieni uciekali przed napastnikami wzdłuż rzeki Mleczki, w stronę Urzejowic. W trakcie ucieczki J. Pietrak został śmiertelnie postrzelony. J. Gołdasz znalazł schronienie w Urzejowicach i przez dłuższy czas pozostawał w ukryciu. Podobnie ukrywał się A. Gołdasz⁶⁷. Od maja do czerwca 1945 roku organy bezpieczeństwa notowały zwiększoną aktywność ze strony podziemia niepodległościowego, działającego głównie w okolicach takich miejscowości, jak Manasterz i Kańczuga⁶⁸. Na przełomie maja i czerwca 1945 roku w powiecie przeworskim uaktywnił się oddział żołnierzy NSZ, składający się głównie z dezertersów z batalionu KBW dyslokowanego w powiecie lubaczowski. Oddział ten po kilku dniach potyczek z jednostkami bezpieki wojska został wyparty do powiatu jarońskiego⁶⁹.

⁶³ T. Gąsiorowski, *op.cit.*, s. 158.

⁶⁴ D. Iwaneczko, *op.cit.*, s. 54.

⁶⁵ AIPNOR,055/58, t. 33, Wykaz osób aresztowanych za przynależność do AK, k. 5.

⁶⁶ Fragment pamiętnika Józefa Gołdasza, pseudonim „Grot”, „Grotkowski”, żołnierza Obwodu AK Przeworsk, udostępniony przez syna Mikołaja Gołdasza (brata J. Gołdasza), pseudonim „Poczta”, p. Tadeusza Gołdasza, w dniu 10 X 2012 roku.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ AIPNOR,04/34, Raport sytuacyjny Szefa WUBP w Rzeszowie za okres 10 V 1945–20 V 1945 r., k. 148, tamże, 04/34, Raport sytuacyjny Szefa WUBP w Rzeszowie za okres 31 V 1945–9 VI 1945 r., k. 159.

⁶⁹ *Ibidem*, 04/34, Raport sytuacyjny Szefa WUBP w Rzeszowie za okres 30 V 1945–10 VI 1945 r., k. 161.

W powiecie przeworskim w pierwszych latach po zakończeniu wojny, podobnie jak w całym kraju, dominowały plotki o niechybnym wybuchu kolejnego konfliktu światowego. Informacje na ten temat pojawiły się niemalże nazajutrz po wkroczeniu ACz. Dzięki nim podtrzymywana była wiara żołnierzy AK, którzy zostali w konspiracji, w szybki wybuch kolejnej wojny. Dlatego wielu z nich nie ujawniło się i nie zdało broni. Takie zachowanie było interpretowane jako niechybny znak, że wojna jest nieunikniona⁷⁰.

Na terenie powiatu przeworskiego działał Jan Toth, pseudonim „Mewa”, który na polecenie Komendy Obwodu AK Przeworsk zorganizował w grudniu 1944 roku oddział zbrojny celem walki z „władzą ludową”. W dokumentach operacyjnych aparatu bezpieczeństwa zgromadzono informacje, że pod koniec 1944 roku oddział liczył 17 osób, a magazyn broni znajdował się w miejscowości Ubieszyn. Od stycznia 1945 roku oddział przystąpił do walki z władzą komunistyczną. Wiosną tego samego roku następuje wzrost kadrowy tego oddziału – w kwietniu „Mewa” miał pod swoją komendą około 300 osób, głównie dezertersów z jednostki wojskowej stacjonującej w Lubaczowie. Oddział składał się z dwóch kompanii po trzy plutony (w skład każdego wchodziły trzy drużyny). W dniu 3 maja 1945 roku „Mewa” zorganizował w lesie koło Przymiarek w powiecie jarosławskim mszę świętą, w trakcie której odebrał od oddziału przysięgę, że będzie wiernie służyć rządowi w Londynie i walczyć z nową władzą w Polsce. Jesienią 1945 roku „Mewa” uzyskał dane o planowanej akcji jednostek LWP przeciwko swojemu oddziałowi. Wydał więc rozkaz o rozproszeniu grupy – część członków wyjechała poza teren województwa i powróciła dopiero w grudniu 1945 roku. Oddział „Mewa” działał w powiecie przeworskim do lipca 1947 roku – w tym miesiącu „Mewa” został aresztowany przez WUBP w Rzeszowie⁷¹.

⁷⁰ M. Pach, *Zjawisko oporu społecznego po II wojnie światowej w powiecie przeworskim*, „Rocznik historyczno-archiwalny”, t. 22, Przemyśl 2012, s. 73.

⁷¹ AIPNOR,0172/19, Charakterystyka nr 18 bandy poakowskiej (zachowana oryginalna pisownia – przyp. A.M.) pod dowództwem Jana Totha, pseudonim „Mewa”, k. 1–3.

„Jan Toth ur. 22 XII 1911 r. w Dąbrownicy w powiecie jarosławskim. W latach 1932–1934 służył w Wojsku Polskim. W kampanii wrześniowej brał udział jako żołnierz 46 pp. W 1941 r. wstępuje do ZWZ-AK. W grudniu 1944 r. aresztowany przez Sowietów za działalność w AK po wyzwoleniu. Uciekał z aresztu w Przeworsku. W grudniu 1944 r. założył na polecenie dowódcy Obwodu AK w Przeworsku oddział, przyjmując ps. „Mewa”. Na przełomie stycznia i lutego oddział „Mewa” liczył ok. 11 osób. Do połowy 1945 r. oddział „Mewa” przeprowadzał akcje ekspiryacyjne głównie w miejscowościach położonych za Sanem w wioskach ukraińskich. W dniu 22 lub 23 III 1945 r. oddział „Mewa” stoczył pod Wólką Ogryzkową największą potyczkę z siłami przeworskiej placówki UB i MO. Wiosną oddział „Mewa” liczył ok. 200 osób. Było w nim wielu dezertersów z Ludowego Wojska Polskiego. Z oddziałem „Mewa” współpracowało wielu funkcjonariuszy MO, najczęściej byli to członkowie AK przekazujący informacje o ruchach wojska i organów bezpieczeństwa. W czerwcu 1945 r. „Mewa” rozwiązał swój oddział. Przez pewien okres czasu przebywał w Warszawie i Wałbrzychu. Wiosną 1946 r. wraz luźną grupą osób patrolował teren w okolicach Sieniawy celem ochrony ludności polskiej przed oddziałami ukraińskimi. W lipcu 1947 r. „Mewa” został aresztowany przez Wydział III WUBP w Rzeszowie. Zarzucono mu mordowanie Ukraińców, członków PPR, UB i MO. 3 XII 1945 r. „Mewa” został skazany na karę śmierci. Prezydent Bolesław Bierut nie skorzystał z prawa łaski. W dniu 24 VI 1949 r. „Mewa” został doprowadzony na miejsce kaźni z rękami zawiązanymi z tyłu drutem kolczastym, został zamordowany strzałem w tył głowy”. Z. Nawrocki, *Oddział Jana Totha „Mewa”*, *Zeszyty Historyczne „WiN”* nr 15, Kraków 2001, por. Z. Nawrocki, *Jan Toth (1911–1949)* [w:] *Konspiracja i opór społeczny*

Przeprowadził on wiele spektakularnych akcji wymierzonych w placówki bezpieki, likwidując jej funkcjonariuszy⁷².

W sierpniu 1945 roku w przeworskim PUBP prowadzono sześć procedur na nielegalne posiadanie broni. Na podstawie materiałów przekazanych przez PUBP w Przeworsku Sąd Wojskowy w Przemyślu skazał siedem osób na karę pozbawienia wolności⁷³. Ujawniający się żołnierze AK w obawie przed aresztowaniami oddawali jednocześnie posiadane środki pola walki, ci zaś którzy pozostawali w podziemiu, działali w tym okresie w widłach Sanu i Mleczki⁷⁴.

W listopadzie 1945 roku PUBP w Przeworsku prowadził cztery sprawy operacyjne dotyczące m.in. nielegalnego posiadania broni⁷⁵.

Od listopada 1945 roku na terenie powiatu przeworskiego zainicjował swoją działalność oddział AK o nazwie „Bojówka AK Lasy”, który przybył z terenu województwa białostockiego. Składał się z około 30 osób, początkowo dowodzonych przez „Żbika”, a następnie Stanisława Pomidora „Radwana”. Oddział ten prowadził akcje na terenie gmin: Kańczuga, Markowa i Siedlecza. Od listopada 1945 roku do stycznia 1946 roku dokonał szeregu akcji przeciwko placówkom bezpieki, MO, jednostkom LWP, członkom PPR oraz ludności żydowskiej⁷⁶.

W dniu 14 stycznia 1946 roku oddział Stanisława Pomidora „Radwana” zaatakował posterunek milicji w Sieteszy. W wyniku tej akcji rozbrojono czterech funkcjonariuszy i zarekwirowano posiadaną przez nich broń palną⁷⁷.

W styczniu 1946 roku w wyniku akcji organów bezpieczeństwa doszło do rozbicia oddziału – „Żbika” oraz jego 17 żołnierzy zamordowano, ujęto dziewięć osób. S. Pomidor „Radwan” zdołał zbiec i przystąpił do odbudowy oddziału. Dnia 8 lipca 1946 roku w Siedleczce oddział zorganizował zasadzkę na ośmioosobową grupę funkcjonariuszy PUBP z Przeworska. W wyniku wymiany ognia zginęło sześciu funkcjonariuszy PUBP, zabitych zostało 21 członków tego oddziału, w tym „Radwan”.

Według danych operacyjnych organów bezpieczeństwa oddział ten dokonał łącznie 48 akcji, w tym 22 na instytucje państwowe, 16 na mienie państwowe i spółdzielcze oraz 10 na osoby cywilne. Znajdował się w operacyjnym zainteresowaniu PUBP

w *Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny*, tom 1, Kraków–Warszawa–Wrocław 2002, s. 485–486, por. Z. Konieczny, *Przeworsk w I połowie XX wieku* [w:] *Ósmy wiek Przeworska*, red. H. Pełc, Przeworsk 2012, s. 23.

⁷² AIPNOR,051/26, Charakterystyka nr 18 poakowskiej bandy „Mewy” Jana Totha, k. 7. Ibidem, 051/27, Charakterystyka nr 18 poakowskiej bandy „Mewy” Jana Totha, k. 74–75. Ibidem, 04/34, Raport specjalny Szefa WUBP w Rzeszowie z 23 VIII 1945 r., k. 244.

⁷³ AIPNOR,04/244, Raport PUBP w Przeworsku z dnia 17 VIII 1945 r., k. 61.

⁷⁴ AIPNOR,04/34, Raport dekadowy Szefa WUBP w Rzeszowie za okres 7 X 1945–17 X 1945 r., k. 270.

⁷⁵ AIPNOR,04/244, Raport PUBP w Przeworsku z dnia 17 XI 1945 r., k. 93.

⁷⁶ AIPNOR,05/139, Charakterystyka nr 118 bandy terrorystyczno-rabunkowej pod nazwą „Bojówka AK Lasy” pod dowództwem „Żbika”, a następnie Stanisława Pomidora, pseudonim „Radwan”, k. 1. Ibidem, 39/48, Karta na czyn przestępczy. Ibidem, 04/48, Kwestionariusz osoby Jan Machniak. Ibidem, 39/48, Pismo PUBP w Przeworsku z dnia 4 XII 1945 r., k. 21.

⁷⁷ AIPNOR,39/48, Karta na czyn przestępczy, k. 83.

w Przeworsku, który do tego celu wykorzystywał siedmiu informatorów, z czego trzech było agentami w oddziale. Do akcji zbrojnych przeciwko oddziałowi angażowano jednostkę KBW⁷⁸.

Po starciach zbrojnych z siłami UB i pododdziałami KBW pozostali żołnierze tego oddziału wycofali się poza linię Sanu. Zdziętkowany oddział miał jeszcze w tym czasie na stanie około siedem erkaemów, 35 karabinów oraz około 100 granatów⁷⁹. W ciągu następnych kilkunastu dni wycofywał się przed siłami UB oraz pododdziałami 9 DP w kierunku granicy powiatu jarosławskiego⁸⁰. Po rozbiciu tego oddziału resztki jego żołnierzy jeszcze przez kilka tygodni działały na terenie powiatu przeworskiego⁸¹.

Podziemne ugrupowanie dowodzone przez „Żbika”, a następnie „Radwana”, było jednym z kilku tego typu oddziałów operujących na terenie powiatu przeworskiego. Z danych posiadanych przez aparat represji w Przeworsku wynikało, że na opisywanym terenie latem 1945 roku działały dodatkowo oddziały skupiające głównie dezertersów z jednostek LWP, byłych funkcjonariuszy MO, członków NSZ i AK. Oddziały te operowały w następujących miejscach: grupa „Grotą” – gmina Kańczuga, grupa „Mariana” – gmina Tryńcza, grupa „Sępa” – gmina Przeworsk, grupa „Diabła” – gmina Markowa. W wyniku działań tych formacji organa bezpieczeństwa publicznego odnotowały zabójstwa 31 członków PPR, SL, UB i MO⁸².

W lutym 1946 roku organy bezpieczeństwa rozpoznawały aktywność zbrojnego podziemia niepodległościowego na terenie pogranicza powiatu przeworskiego i jarosławskiego. W Pruchniku uaktywnił się oddział NSZ dowodzony przez „Koronę”, który główną swoją działalność ukierunkował na zwalczanie PPR, SL, MO i UB. Oddział prowadził działania na odcinku od Dubiecka do Łopuszki. Jego liczebność szacowano na około 100 osób⁸³.

W marcu 1946 roku organy bezpieczeństwa z powiatu przeworskiego meldowały o zwiększonej aktywności w terenie formacji utożsamianych z NSZ. Na podstawie materiałów agenturalnych oceniano, że w strukturach tych działają ci sami członkowie, którzy wcześniej zostali aresztowani, a w wyniku amnestii odzyskali wolność. Aktywność hipotetycznych członków NSZ uwidoczniła się w związku ze zbliżającą się akcją przedwyborczą. W ten sposób według danych agenturalnych bezpieki doszło do odbudowy potencjalnych struktur NSZ w Siennowie. NSZ miał być ściśle powiązany z działającym w terenie PSL⁸⁴. Negatywne postrzeganie NSZ jako formacji powiązanej ze skrajną prawicą polskiego podziemia powodowało, że przypadki

⁷⁸ AIPNOR,05/139, Charakterystyka nr 118 bandy terrorystyczno-rabunkowej pod nazwą „Bojówka AK Lasy” pod dowództwem „Żbika”, a następnie Stanisława Pomidora, pseudonim „Radwan”, k. 2–3. Ibidem, 39/48, Kwestionariusz osoby Felicjan Mielnicki, k. 47.

⁷⁹ AIPNOR,04/72, Pismo Szefa WUBP w Rzeszowie z dnia 5 VIII 1945 r., k. 50.

⁸⁰ Ibidem, 04/72, Pismo Szefa WUBP z dnia 24 VIII 1945 r., k. 67.

⁸¹ AIPNOR,04/35, Raport dekadowy Szefa WUBP w Rzeszowie z dnia 12 I 1946 r., k. 3. Ibidem, 04/35, Pismo Szefa WUBP w Rzeszowie z dnia 4 III 1946 r., k. 54.

⁸² AIPNOR,03/239, Raport PUBP w Przeworsku z dnia 19 VII 1945 r., k. 10.

⁸³ AIPNOR,04/239, Raport sytuacyjny PUBP w Przeworsku z dnia 6 II 1946 r., k. 29

⁸⁴ AIPNOR,04/239, Raport sytuacyjny PUBP w Przeworsku z dnia 26 III 1946 r., k. 39.

mordów dokonywanych na lokalnej ludności przypisywane były właśnie NSZ. Tak na przykład w Tryńczy rzekoma bojówka NSZ miała zamordować Józefa Drożdżika, Jan Wilka, a w Kańczudze – Ziembę oraz Opalińskiego⁸⁵. Należy zaznaczyć, że oskarżenia o dokonywanie pospolitych czynów przestępczych ze strony niepodległościowego podziemia zbrojnego powodowały również określone akcje zwrotne – niekiedy zbrojne.

Specjalny charakter miało konspiracyjne śledztwo, jakie rzeszowska siatka Brygad Wywiadowczych (BW) „WiN” przeprowadziła w sprawie głośnej wówczas zbrodni politycznej. Dnia 19 września 1945 roku w lesie niedaleko od Rzeszowa zamordowano Władysława Kojdra. Oficjalne dochodzenie, prowadzone na przełomie 1945 i 1946 roku przez funkcjonariuszy rzeszowskiej MO i UB, nie doprowadziło ani do ujęcia, ani nawet do ustalenia sprawców – było ewidentnym przykładem zacierania śladów. Oprócz ogólnych charakterystycznych dla ówczesnej propagandy wskazań na „bandy” NSZ, rzekomo odpowiedzialne za śmierć W. Kojdra, tworzono inne tajne hipotezy resortowe. Był nim Józef Pietrzyk, dezertor z 5 Samodzielnego Batalionu KBW w Rzeszowie. W celu wyjaśnienia tej zbrodni w Przeworsku w październiku 1945 roku przebywali Antoni Stabosz oraz Mirosław Bardecki, kierownik BW na powiat łańcucki. Wymieniony wraz z Mirosławem Bilińskim przeprowadzili śledztwo. Po jego zakończeniu sporządzili raport, który jednak nie wyjaśnił, kto był sprawcą tego mordu⁸⁶. W środowisku lokalnych struktur AK panowało przypuszczenie, że za zabójstwem Kojdra kryje się UB⁸⁷.

Zdobycie informacji dotyczących działalności przeworskiego aparatu represji, jak również jego odpowiedników na terenie województwa, nie byłoby możliwe bez zaufanych ludzi powiązanych z tym resortem.

Kontakt z agenturą „WiN” w przeworskim PUBP utrzymywał Stanisław Drewniak „Resor”, odbierając ostrzeżenia o represjach szykowanych przez UB i MO. Do kierownictwa Rady „WiN” w Przeworsku docierały wykazy ubowców oraz aresztantów. Przeworskiemu „WiN” sprzyjał Eliaszkiewicz „Krzemieński”, referent karno-administracyjny w Starostwie Powiatowym w Przeworsku⁸⁸, były funkcjonariusz policji granatowej z czasów okupacji i członek AK⁸⁹. W dniu 10 czerwca 1945 roku funkcjonariusz PUBP w Przeworsku Stanisław Hołub został zwolniony ze służby za wcześniejszą przynależność do AK⁹⁰.

Walka ze zbrojnym podziemiem niepodległościowym na terenie powiatu przeworskiego, wprowadzanie nowego ładu społecznego nie byłoby możliwe bez pomocy regularnych jednostek LWP. Decydowało o tym wiele czynników, na przykład

⁸⁵ APP, sygn.33, Akta Józefa Benbenka, Konspiracja „Rocha” – wieś, k. 8.

⁸⁶ G. Ostasz, *Okręg Rzeszowski Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość”. Model konspiracji, struktura, dzieje*, Rzeszów 2006, s. 331.

⁸⁷ Relacja por. rez. Eugeniusza Pacholarza z dnia 23 IX 2012 roku. Relacja por. rez. Zofii Góry z dnia 20 IX 2012 roku.

⁸⁸ G. Ostasz, *„Zrzeszenie Wolność i Niezawisłość” Okręgu Rzeszów*, Rzeszów 2000, s. 26.

⁸⁹ APP, sygn.144, Akta Józefa Benbenka, Starostwo w pierwszych latach po wyzwoleniu, k. 25.

⁹⁰ AIPNOR,000149/16/K, Rozkaz personalny nr 42 Szefa WUBP w Rzeszowie z dnia 5 VII 1945 r., k. 54.

słabość personalna i strukturalna tworzonego od lata 1944 roku komunistycznego aparatu represji, niechęć społeczeństwa do obozu komunistycznego i „pomocy” ze strony ACz. Ze względu na mobilność zbrojnych oddziałów podziemia niepodległościowego, akcje zbrojne jednostek LWP prowadzone były w wielu przypadkach na styku granicy powiatów przeworskiego i jarosławskiego.

Wszystkie znajdujące się na terenie województwa rzeszowskiego jednostki LWP brały udział w walce ze zbrojnym podziemiem⁹¹.

Zgodnie z rozkazem Dowódcy 9 DP płka W. Popko podległy mu 20 bsap w dniu 24 czerwca 1945 roku przeszedł z koszar w Rzeszowie do Przeworska, gdzie rozlokował się w zabudowaniach obok stacji kolejowej. Będąc tu do 8 lipca 1945 roku, 20 bsap realizował zadania związane z porządkiem i bezpieczeństwem publicznym. Dnia 25 czerwca 1945 roku została zarządzona wspólna akcja zwalczania zbrojnych ugrupowań podziemia. 26 pp 9 DP otrzymała zadanie zlikwidowania zbrojnych oddziałów podziemia operujących w lasach w okolicach Sieniawy i wioskach na wschód od Sieniawy. 28 czerwca 1945 roku przybył do Sieniawy 1 batalion 28 pp z przydzieloną baterią 40 pal-u. Po drodze ujęto 13 osób podejrzanych o działalność w zbrojnym podziemi. Dnia 1 lipca 1945 roku 26 oraz 28 pp 9DP oraz 2 i 3 batalion 28 pp z plutonem rozpoznawczym dotarli do Sieniawy i rozpoczęły działania w tym regionie. 1 batalion 28 pp w dniu 11 lipca 1945 roku przechwycił w okolicach Sieniawy m.in. mężczyznę posiadającego niemiecką legitymację wojskową⁹².

Wspólne działania organów bezpieczeństwa i jednostek LWP nie zawsze przynosiły zakładane rezultaty. Czasami również brakowało wzajemnego zaufania. Pozytywnie oceniano zaangażowanie żołnierzy pododdziałów KBW w walce z podziemiem niepodległościowym. Natomiast zaangażowanie żołnierzy LWP w tym zakresie znajdowało się często w polu krytyki funkcjonariuszy bezpieki. Wynikało to – w ocenie funkcjonariuszy UB – z niskiego poziomu pracy politycznej, powiązań kadry żołnierskiej 8 DP oraz 9 DP z „bandytami”, oraz nadużywania w szeregach wojska alkoholu i masowych rabunków mienia lokalnej ludności. W ocenie aparatu represji oddziały 8 i 9 DP wręcz nie nadawały się do walki z niepodległościowym podziemiem⁹³.

Większe zaangażowanie jednostek LWP w walkę z podziemiem niepodległościowym nastąpiło dopiero po serii pism ze strony organów bezpieczeństwa do Informacji Wojska Polskiego, która w pododdziałach 8 DP oraz 9 DP przeprowadziła stosowane czystki wśród kadry żołnierskiej⁹⁴.

Szczególne natężenie niepokoju społecznego i walki politycznej miało miejsce w połowie 1946 roku, podczas referendum ludowego. 40 pal wyłonił kilka grup

⁹¹ A. Stachura, *Szósta pomorska. Z dziejów Szóstej Pomorskiej DP 1944–1948*, Warszawa 1981, s. 271.

⁹² M. Dołomisiewicz, *Historia 9 Drezdeńskiej Dywizji Piechoty*, Rzeszów 1970, s. 245–247.

⁹³ AIPNOR,04/35, Pismo Szefa WUBP w Rzeszowie z dnia 4 III 1946 r., k. 58–60. Ibidem, 04/35, Pismo szefa WUBP w Rzeszowie z dnia 11 IV 1946 r., k. 84. Ibidem, 04/35, Dodatek do raportu dekadowego Szefa WUBP w Rzeszowie za okres 24 IV 1946–30 IV 1946, k. 118–119.

⁹⁴ AIPNOR,04/35, Dodatek do raportu dekadowego Szefa WUBP w Rzeszowie za okres 20 V 1946–30 V 1946, k. 151.

ochronno-propagandowych, które otrzymały rozkaz chronienia powiatów przeworskiego i jarosławskiego⁹⁵.

Ze składu poszczególnych jednostek 9 DP zostały wydzielone oddziały porządkowe w sile około 10–15 żołnierzy, z zadaniem ochrony obwodowych komisji, które już 15 czerwca 1946 roku przystąpiły do pełnienia służby w siedzibach komisji. Ponadto w oddziałach uruchomiono specjalne rezerwy liczące około 50–75 żołnierzy, które przekazano do dyspozycji kierownictwu PUBP z przeznaczeniem do użycia w akcjach doraźnych. W powiecie przeworskim oddelegowano łącznie do ochrony komisji 300 żołnierzy, w rezerwie dla PUBP w Przeworsku pozostawało 50 żołnierzy⁹⁶. W czerwcu 1946 roku pododdział KBW zlikwidował na styku powiatu przeworskiego oraz jarosławskiego grupę NSZ, zabijając jednego żołnierza i aresztując sześciu pozostałych⁹⁷.

Osobą wyznaczoną do reprezentowania 9 DP na terenie powiatu przeworskiego był kpt. Władysław Wansowicz z 26 pp. Ponadto w Przeworsku stacjonował 1 batalion, a w Manasterzu od 1947 roku – 2 batalion 28 pp⁹⁸.

Jak już wspomniano, niewątpliwą wadą była słaba koordynacja działań pomiędzy jednostkami LWP a organami bezpieczeństwa publicznego w powiecie przeworskim. Akcje zbrojne miały na ogół charakter doraźny i nieplanowany. Nie było koordynacji działań między jednostkami LWP a organami bezpieczeństwa publicznego⁹⁹. Od lutego do marca 1947 roku pododdziały 30 pp (bez 1 i 2 batalionu) likwidowały na terenie powiatu przeworskiego głównie drobne ugrupowania zbrojne o charakterze rabunkowym¹⁰⁰. Dnia 6 lipca 1947 roku w okolicach Sieniawy oddział manewrowy 40 pal zatrzymał sześciu żołnierzy oddziału „Mewy” i dokonał konfiskaty uzbrojenia¹⁰¹.

Sytuacja polityczno-społeczna powiatu przeworskiego w latach 1944–1947 charakteryzowała się przebiegiem zdarzeń analogicznych jak w innych regionach województwa oraz całego kraju. Autor w ramach niniejszej publikacji starał się ukazać proces etapowego przejmowania władzy w powiecie przeworskim przez obóz komunistyczny oraz fazy współpracy organów bezpieczeństwa publicznego i jednostek LWP.

W przekonaniu piszącego te słowa główny ciężar walki z podziemiem niepodległościowym przypadł funkcjonariuszom aparatu bezpieczeństwa. Jednostki LWP odgrywały jednak istotną rolę jako czynnik wsparcia. Mało istotne były przypadki braku koordynacji działań, incydenty wzajemnej animozji, a czasami wrogości.

Zdaniem autora w obliczu oporu społecznego cechującego powiat przeworski w latach 1944–1947 bez pomocy tych dwóch formacji nie byłoby możliwe przejście władzy przez PPR – organizację, która w specyficzny sposób pojmowała pojęcie „ojczyzna”. Dobitnie definicję tego słowa przedstawił jeden z działaczy komunistycz-

⁹⁵ E. Ginalski, *40 pułk artylerii lekkiej. Zarys dziejów 1944–1947*, Warszawa 1968, s. 285.

⁹⁶ *W walce ze zbrojnym podziemiem 1944–1947*, red. M. Turlejska, Warszawa 1972, s. 171–172.

⁹⁷ AIPNOR, 04/35, Raport dekadowy Szefa WUBP w Rzeszowie za okres 10 VI 1946–20 VI 1946, k. 168.

⁹⁸ M. Dołomisiewicz, op.cit., s. 280.

⁹⁹ *W walce ze zbrojnym podziemiem 1944–1947*, s. 57.

¹⁰⁰ Ibidem, s. 187.

¹⁰¹ M. Dołomisiewicz, op.cit., s. 285–288.

nych Mieczysław Moczar: „Związek Radziecki nie jest tylko naszym sojusznikiem, to jest powiedzenie dla narodu, dla nas partyjniaków Związek Radziecki jest naszą ojczyzną, a granice jego nie jestem dziś w stanie określić. Dziś są za Berlinem, jutro na Gibraltarze”¹⁰².

Uwarunkowania polityczne, w jakich znalazła się Polska po 1944 roku, oraz wszystkie przesłanki towarzyszące powstaniu nowych jednostek LWP w ZSRR w 1943 roku spowodowały, że po 1944 roku formacja ta stała się jednym z filarów państwa totalitarnego. A przecież wojsko jest jedną z podstaw każdego państwa demokratycznego, stojąc na straży jego bezpieczeństwa zewnętrznego i w razie potrzeby wewnętrznego.

Takie zadania realizowało Wojsko Polskie w okresie II Rzeczypospolitej, jak również w czasie drugiej wojny światowej, walcząc na wszystkich jej frontach. Takie zadania realizowały również oddziały zbrojne związane z rządem polskim w Londynie. Ich żołnierze przez wiele lat byli opluwani jako „zdraycy”, „reakcja”, „faszyści”. Znajdowali się na marginesie lub w cieniu historii. Pomimo komunistycznych kaźni, tortur i nagonki politycznej pozostali *semper fidelis* Polsce zarówno w kraju, jak i na obczyźnie. Ich credo charakteryzowały słowa: „(...) Panie Boże Wszechmogący – daj nam siły i moc wytrwania w walce o Polskę, której poświęcamy nasze życie. Niech z krwi niewinnie przelanej braci naszych, pomordowanych w lochach gestapo i czeki, niech z łez naszych matek i sióstr, wyrzuconych z odwiecznych swych siedzib, niech z mogił żołnierzy naszych, poległych na polach całego świata, powstanie wielka Polska. O Maryjo, Królowo Korony Polskiej – błogosław naszej pracy i naszemu orężowi. O spraw Miłosierna Pani – Patronko naszych rycerzy, by wkrótce u stóp Jasnej Góry i Ostrej Bramy zatrzepotały polskie sztandary z Orłem Białym i Twym Wizerunkiem...”¹⁰³.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Oddział w Rzeszowie, zesp. Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych w Rzeszowie, podzesp. Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Rzeszowie, sygn. 04/34, 04/35, 04/72, 04/239, 04/244, 39/48, 051/26, 051/27, 051/139, 055/58, 0172/19, 000149/16/K.

Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zesp. 118, Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Partii Robotniczej w Rzeszowie, sygn. 17, 19.

Archiwum Państwowe w Przemyślu, akta Józefa Benbenka, sygn. 32, 33, 144, 170.

¹⁰² M. Rogulski, *Okupacja w imię sojuszu*, Warszawa 2000, s. 6.

¹⁰³ M.J. Chodakiewicz, op.cit., s. 5.

Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, zesp. 1 Armii Wojska Polskiego, sygn. III-112.3, zesp. Krakowskiego Okręgu Wojskowego, sygn. IV.510.5.4., IV.510.5.331, IV.510.5.11.

Źródła drukowane

Bataliony Chłopskie na Rzeszowszczyźnie. Dokumenty, relacje, wspomnienia, oprac. W. Wilbik-Jagustynowa, Warszawa 1973.

Rozpracowanie i likwidacja rzeszowskiego Wydziału „WiN” w dokumentach UB (1945–1949), wybór, wstęp i opracowanie T. Bałbus, Z. Nawrocki, Warszawa 2001.

Źródła wywołane

Relacja por. rez. Zofii Góry, pseudonim konspiracyjny „Córa”, byłej łączniczki grupy Kedywu Obwodu AK, z dnia 20 IX 2012 roku, prywatne zbiory autora.

Relacja por. rez. Edwarda Pacholarza, pseudonim konspiracyjny „Piwonია”, byłego żołnierza Obwodu AK z powiatu jarosławskiego, działający również na terenie powiatu przeworskiego, z dnia 23 IX 2012 roku, prywatne zbiory autora.

Relacja por. rez. Józefa Kwaśnego, pseudonim konspiracyjny „Klon”, byłego żołnierza BCh z powiatu łańcuckiego i działacza ZSL z powiatu przeworskiego, z dnia 20 IX 2012 roku, prywatne zbiory autora.

Relacja Marii Markowskiej, pseudonim konspiracyjny „Mała”, byłej łączniczki BCh z powiatu przeworskiego z dnia 23 IX 2012 roku, prywatne zbiory autora.

Literatura

Bobusia B. (red.), *85 lat Garnizonu WP w Przemyśle*, Przemyśl 2000.

Bury J., *Słownik Biograficzny Kobiet w Ruchu Oporu województwa przemyskiego 1939–1944*, tom 1, Przemyśl 1998.

Byszuk D., Iwaneczko D. (red.), *Aparat represji na Rzeszowszczyźnie w latach 1944–1956*, Rzeszów 2003.

Chodakiewicz J.M., *Narodowe Siły Zbrojne „Ząb” przeciw dwu wrogom*, Warszawa 1999.

Dobosz S., *Przemiany polityczno-społeczne w Małopolsce Środkowej w latach 1944–1950*, Rzeszów 1990.

Dołomisiewicz M., *Historia 9 Drezdeńskiej Dywizji Piechoty*, Rzeszów 1970.

Gąsiorowski T., *Obwód Przeworsk SZP-ZWZ-AK w latach 1939–1944/45*, Kraków 2009.

Ginałski E., *40 pułk artylerii lekkiej. Zarys dziejów 1944–1947*, Warszawa 1968.

Gmitruk J., Matusak P., Wojdyło W., *Bataliony Chłopskie 1940–1945*, Warszawa 1987.

Iwaneczko D., Nawrocki Z. (red.), *Rok pierwszy. Powstanie i działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego na Rzeszowszczyźnie (sierpień 1944–lipiec 1945)*, Rzeszów 2005.

Iwaneczko D., *Urząd Bezpieczeństwa w Przemyśle w latach 1944–1946*, Rzeszów 2004.

- Łopuski J., *Losy Armii Krajowej na Rzeszowszczyźnie sierpień–grudzień 1944*, Warszawa 1990.
- Kaczmarek K., *Podziemie narodowe na Rzeszowszczyźnie 1939–1944*, Rzeszów 2003.
- Konieczny Z., *Przeworsk w I połowie XX wieku* [w:] *Ósmy wiek Przeworska*, red. H. Pelc, Przeworsk 2012.
- Nawrocki Z., *Jan Toth (1911–1949)* [w:] *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny*, tom 1, Kraków–Warszawa–Wrocław 2002, s. 485–486.
- Nawrocki Z., *Oddział Jana Totka „Mewy”*, Zeszyty Historyczne „WiN” nr 15, Kraków 2001.
- Nawrocki Z., *Zamiast wolności. UB na Rzeszowszczyźnie 1944–1949*, Rzeszów 1998.
- Niwiński P. (red.), *Aparat represji a opór społeczny wobec systemu komunistycznego w Polsce i na Litwie w latach 1944–1956*, Warszawa 2005.
- Muszyński J.W., *W walce o wielką Polskę. Propaganda zaplecza politycznego NSZ (1939–1945)*, Biała Podlaska–Warszawa 2000.
- Ostasz G., *Okręg Rzeszowski Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość”. Model konspiracji, struktura, dzieje*, Rzeszów 2006.
- Ostasz G., *Podziemna Armia. Podokręg AK Rzeszów*, Rzeszów 2010.
- Ostasz G., *Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” Okręgu Rzeszów*, Rzeszów 2000.
- Pach M., *Zjawisko oporu społecznego po II wojnie światowej w powiecie przeworskim*, „Rocznik historyczno-archiwalny”, t. 22, Przemyśl 2012.
- Rogulski M., *Okupacja w imię sojuszu*, Warszawa 2000.
- Stachura A., *Szósta pomorska. Z dziejów Szóstej Pomorskiej DP 1944–1948*, Warszawa 1981.
- Taborska E., *Akcja „Burza” na Rzeszowszczyźnie – Podokręg AK Rzeszów. Obwód AK Przeworsk*, Przeworsk 1995.
- Terlecki R., *Miecz i Tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944–1990*, Kraków 2007.
- Turlejska M. (red.), *W walce ze zbrojnym podziemiem 1944–1947*, Warszawa 1972.
- Zagórski A., *Zarys historii Obwodu AK Przeworsk*, Przeworsk b.d.w.
- Zajac S., *Z dziejów Krakowskiego Okręgu Wojskowego*, Kraków 1995.